

Metàfores i frases fetes: “La recepta de la Mandràgora”

Ana Teberosky i Maria Josep Jarque
Universitat de Barcelona
Barcelona, 2015

Índex

1	La descripció del text de <i>La recepta de la Mandràgora</i>	02
2.	La comprensió infantil de les metàfores	05
3.	Gestos i dibuixos: altres modalitats d'expressió	08

1. La descripció del text de *La recepta de la Mandràgora*

El conte *La recepta de la Mandràgora* és un text narratiu. Pel que fa a l'estructura, és un conte convencional i prototípic, ja que consisteix en una sèrie d'episodis relacionats de forma temporal i causal: els objectius guien les accions dels personatges, les accions porten als resultats, les raons dels personatges són darrere de les accions, etc. ⁽¹⁾. En aquest cas, l'objectiu que persegueix la bruixa Mandràgora, el personatge principal, és agradar a la seva amiga, que és una altra bruixa, oferint-li unes bones postres, i per això busca una recepta, la recepta de la felicitat. A partir d'això, se succeeixen una sèrie d'esdeveniments repetits.

Però *La recepta de la Mandràgora* té una particularitat: presenta un seguit d'expressions lingüístiques que exigeixen una interpretació no literal, com ara construccions lèxiques i sintagmàtiques, frases fetes, dites, refranys, etc. Són expressions que es repeteixen entre els parlants (precisament, un lingüista les denominà «discurs repetit» ⁽²⁾). Generalment és conegut com *llenguatge figurat*, perquè comporta un ús no literal de la llengua i, per comprendre'l, cal recórrer a diversos mecanismes lingüístics i cognitius com la metonímia, la metàfora, el símil, sota les formes d'expressió de paraules o frases (més endavant veurem el significat d'aquests termes).

Hem incorporat aquest tipus d'expressions al conte per dues raons: d'una banda per ensenyar que per entendre la llengua no n'hi a prou d'entendre les paraules o les seves combinacions en frases, que, al seu torn, formarien el text. I, d'altra banda, per fer evident que en la interpretació dels textos és necessari construir el sentit mitjançant l'activació d'altres contextos i dominis semàntics, amb els quals es pot establir algun tipus de relació conceptual.

Algunes d'aquestes expressions poden ser de creació recent del mateix escriptor, però la majoria acostumen a ser fixes i és repeteixen de forma gairebé idèntica. La seva comprensió pot comportar dificultats per als infants, encara que siguin molt freqüents i impregnin la nostra comunicació quotidiana. De fet, les usem tot sovint, perquè formen el saber popular, de vegades de manera directa, d'altres fent un tipus de citació sense autor: «com diem al meu poble». Però, en realitat, més que citar algú del poble, un se cita a si mateix cada vegada que repeteix aquests fragments de textos.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

1. Adam, J. M. (1992). *Les textes: types et prototypes. Répertoire, description, argumentation, explication et dialogue*. París: Nathan.
2. Coseriu, E. (1981). *Lecciones de Lingüística General*. Madrid: Editorial Gredos.

FIGURA 1

Frase feta «Mirar-se el melic».

La repetició d'aquestes seqüències recurrents del llenguatge es produeix entre els parlants i apareix també en els textos publicitaris, periodístics, literaris, etc. Fins fa poc, es pensava que eren figures del discurs literari o poètic, però estudis actuals revelen que quan els repetim ens citem nosaltres mateixos, perquè la base d'aquestes expressions respon a un fenomen mental, un recurs per explicar-nos una idea. És a dir, els significats de les expressions lingüístiques corresponen a representacions conceptuals que es fan els usuaris de la llengua. Expliquem-ho: en aquestes expressions poden tenir lloc diferents processos psicològics, com una comparació, una analogia o una conceptualització.

En efecte, en el símil hi ha comparacions, en la metàfora hi ha una projecció de les característiques d'una entitat sobre una altra per crear una categoria diferent, i en la metonímia hi ha una selecció d'un aspecte per la totalitat o de la totalitat per un aspecte. Símil, metàfora i metonímia són els recursos amb què es formen les frases fetes, les dites i els refranys. En el cas de les comparacions, s'usen per establir relacions analògiques entre entitats, amb propietats que es poden comparar utilitzant «com» o «s'assembla» (per exemple, «Posar la pell de gallina»). En el cas de la metàfora, s'usen per establir una descripció i categorització d'un domini semàntic en termes d'un altre, mitjançant una projecció del tipus «A és B» («Les teves paraules em van ferir»). En el cas de la metonímia, s'extreu una dimensió d'un conjunt i s'aplica a tot el conjunt o una altra dimensió diferent (per exemple, una part, un aspecte, la causa, conseqüència, el tot, etc., com a «Veure les orelles al llop»). Els estudis sostenen que no es tracta de fenòmens literaris, sinó lingüístics i conceptuals. La perspectiva actual desafia aquesta visió literària ^(3; 4; 5; 6). Aquesta perspectiva sosté que:

- > Les expressions que per a la seva interpretació recorren a aquests mecanismes conceptuals (metàfora, símil, metonímia o personificació) no presenten una propietat de les paraules, sinó dels conceptes.
- > La seva funció no és artística o estètica, sinó que serveix per comprendre i expressar millor certs conceptes, de vegades difícils de formular.
- > No cal un talent especial per fer-les servir, sinó que s'utilitzen sense esforç en la vida quotidiana.
- > Lluny de ser un ornament superflu, responen a un procés inevitable de pensament humà i de raonament, basat en l'experiència corporal i cultural dels seus usuaris.

Quan utilitzem aquestes expressions, establim relacions que serveixen per comprendre i expressar el món. En relacionar dos dominis, creem una nova categorització imaginativa, en què es projecten sobre les entitats més concretes, o més properes en l'experiència, les entitats més abstractes o més distants per arribar a la comprensió. Les entitats concretes que serveixen com a termes d'aquestes relacions varien amb el temps, la cultura i les experiències de les persones. Per exemple, encara que els adults utilitzem expressions com «ordir un pla» o «tramar una malifeta», no som conscients de la seva font tèxtil, pròpia de les activitats que es realitzaven en altres èpoques. Segurament els infants no saben què signifiquen tramar i ordir (en el sentit literal o figurat). És per això

3. Lakoff, G., i Johnson, M. (1986[1980]). *Metàforas de la vida cotidiana*. Madrid: Cátedra.
4. Lakoff, G., i Johnson, M. (1999). *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
5. Kovecses, Z. (2002). *Metaphor: a practical introduction*. Oxford and New York: Oxford University Press.
6. Gibbs, R. (2006). Metaphor interpretation as embodied simulation. *Mind and Language*, 21 (3), 434-458.

que per a alguns usuaris aquestes expressions tenen un significat ja totalment fossilitzat, lexicalitzat, i no s'adonen que en altres parlants no es produeix la connexió entre tots dos dominis.

És evident que per als nens la connexió entre entitats no sempre està garantida i sovint no en comprenen ni el sentit ni l'origen de les que, essent més concretes, teòricament haurien de servir per entendre les més abstractes (7). Per això, hem de preguntar-nos: s'entenen? Diem que impregnen el nostre llenguatge fins a al punt que no sempre en som conscients. Per exemple, en una situació quotidiana, una mare està parlant per telèfon i diu: «No, no, em sap greu dir-t'ho, però només et mires el melic»; la seva filla, de sis anys, que l'escolta, no entén l'expressió i pregunta: «Per què "és mira el melic"»? La mare, que veu difícil d'explicar-li-ho directament, li'n fa una interpretació: «Vol dir que només pensa en ella». La nena insisteix: «En el seu melic?». La dificultat de l'explicació rau en el fet que l'expressió té una base metafòrica i la seva comprensió requereix algunes experiències culturals sobre la centralitat que representa el melic en el cos humà i la relació entre la centralitat corporal i la psicològica

La incomprensió infantil no és deguda tan sols al desconeixement del vocabulari, ja que poden comprendre les paraules que componen l'expressió, sinó a la relació que expressen. En l'exemple anterior, la interpretació en termes de «només pensa en ella» és més difícil que «mirar-se el melic». Per tant, la interpretació que fa la mare de la metàfora no li facilita comprendre l'expressió, perquè el sentit de la metàfora és entendre un tipus de cosa en termes d'una altra, generalment, una cosa difícil en termes d'una altra de més fàcil i accessible (3). Per entendre les metàfores, els infants han d'establir relacions entre àrees de l'experiència que provenen del propi cos, de les interaccions amb l'espai i les interaccions amb les altres persones i amb el context cultural en què és desenvolupen. És a dir, establir relacions entre entitats conceptuals i no només entre paraules.

A més de metàfores conceptuals, enteses com una relació entre dominis, aquestes expressions recorren també a la metonímia, que implica, com esmentàvem més amunt, una connexió dins d'un sol domini, i no entre dos dominis conceptuals diferents, en què és posen en relació parts, aspectes, propietats, causes i conseqüències dels elements a comparar. Un exemple de metonímia és l'expressió «En un tancar i obrir d'ulls» o «D'una revolada» per indicar la rapidesa d'un parpelleig per tot un fet.

7. Özçaliskan, S. (2014). Metaphors We Move By: Children's Developing Understanding of Metaphorical Motion in Typologically Distinct Languages. *Metaphor and Symbol*, 22 (2), 147–168.

2. La comprensió infantil de les metàfores

Però, poden els infants entendre i produir metàfores? Segons els estudis, els nens i nenes entre quatre i cinc anys poden produir de forma espontània expressions que posen en relleu similituds entre objectes, com anomenar «flor» un plàtan a mig pelar ⁽⁷⁾. A aquesta edat, poden fer explicacions basades en la similitud entre els objectes i comparar-los. La comparació es troba rere el símil, però i la metàfora? En aquesta edat també poden entendre metàfores que apareixen en relats i proporcionar explicacions verbals per a casos de metàfores aïllades. Vegem-ne el procés.

Segons diversos autors ⁽⁸⁾, les comparacions que expressen semblança són una de les primeres expressions dels infants i, probablement, un trampolí per al desenvolupament de capacitats de correspondència analògica i metafòrica. Els estudis han observat que la capacitat de comparació apareix en la parla i el gest a partir dels dos anys, sota la forma d'una construcció del tipus «X és com Y». Els resultats dels estudis van mostrar que els nens començaven a produir expressions amb símils, comparant dos dominis a través d'un gest en un context comunicatiu («domini font» i «domini destí» que es posen en comparació; per exemple, una tela d'aranya i l'Spiderman). Com més grans es feien, major tendència mostraven a emprar simultàniament gestos i parla.

Segons els primers estudis sobre el llenguatge figurat ⁽⁹⁾, la capacitat de fer comparacions basades en la semblança emergeix en contextos de jocs de simulació (el «com si» del joc simbòlic) gràcies a les substitucions d'objectes (per exemple, un bloc com si fos una nina). A partir dels dos anys els nens fan aquestes substitucions en contextos d'activitat de manipulació d'objectes. A poc a poc, les característiques físiques dels objectes es tornen més rellevants i els nens comencen a canviar el nom d'aquests objectes basant-se en les similituds. I, cap als tres o quatre anys, comencen a utilitzar formes sintàctiques adequades per fer comparacions explícites.

8. Özçaliskan, S., i Goldin-Meadow, S. (2006). "X IS LIKE Y": The emergence of similarity mappings in children's early speech and gesture. Dins G. Kristiansen, M. Achard, R. Dirven, i F. Ruiz de Mendoza (Eds.), *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives* (pp. 229-262). New York: Mouton de Gruyter.
9. Gardner, H., Winner, E., Bechhofer, R., i Wolf, D. (1978). The development of figurative language. Dins K. Nelson (Ed.), *Children's language: Volume I* (pp.1-38). New York: Gardner Press.

FIGURA 2

Frase feta «Petit com un ratolí».

Els estudis del desenvolupament infantil mostren una tendència inicial a utilitzar comparacions a partir de la forma dels objectes. Aquesta tendència, que comença al voltant dels dos anys i continua cap als quatre i cinc anys, es completa amb comparacions basades en la similitud de les funcions i comparacions entre

esdeveniments basats en la similitud de l'acció o en relacions entre accions de tipus temporal o causal. Així, en les nostres pròpies observacions hem registrat, per exemple, de quina manera els infants als quatre anys poden produir expressions creatives (que no formen part de l'input lingüístic ni cultural), com ara «Jugaré un temps petit com un ratolí» i, posteriorment als cinc anys, dir «Jugaré un ratolí de temps». Mentre que en el primer cas es tracta d'un símil, en el segon més avançat en el desenvolupament, correspon a una expressió metafòrica ("Ratolí" per període de temps).

Més tard els nens són capaços d'establir relacions no entre propietats sinó entre estructures relacionals ⁽¹⁰⁾. Es proposa que els infants passen de les comparacions sobre la base de propietats comunes dels objectes a les comparacions basades en l'estructura relacional comuna, és a dir, a fer analogies de tipus diagramàtic. En determinades condicions són capaços de fer relacions analògiques simples entre dominis. Als quatre anys ja poden relacionar amb èxit parells d'adjectius polars (*feliç-trist*, *dur-tou*, *fred-calent*, *sorollós-tranquil*, *llum-fosc*) fent comparacions ⁽¹¹⁾. I la capacitat analògica dels infants millora amb el temps i amb la seva creixent comprensió de diferents àrees de coneixement ⁽¹⁰⁾.

A més de la comparació, poden entendre i produir metàfores que, com hem vist, també impliquen una relació, però no de comparació entre dominis sinó de categorització. Una categorització, com per exemple «El gos és un animal», s'expressa «X és Y», en què Y és una categoria jeràrquica respecte de X. Una comparació, com per exemple «En Joan és ràpid com una llebre», s'expressa mitjançant la fórmula «X és com Y», en què X i Y es troben horitzontalment en la mateixa categoria. Per exemple, podem dir: a) «En Joan és com un lleó», o b) «En Joan és un lleó». A a) utilitzem un símil, a b) una metàfora. Quina és la diferència? A a) comparem en *Joan*, un ésser humà, amb el *lleó* en alguna propietat. En canvi, per interpretar b) com a metàfora hem de fer referència a una categoria a la qual puguin pertànyer en *Joan* i el *lleó*, una categoria que no pot ser interpretada literalment, sinó de forma simbòlica, en què és considerin les propietats del *lleó* com a prototip de força i coratge, és a dir, una supercategoria (construïda en sentit figurat) ⁽¹²⁾.

Com en altres aspectes de la llengua, en les metàfores hi ha un component literal i un altre de superposat, que cal interpretar, el que diu i el que vol dir. Alguns autors es pensaven que els infants s'agafaven al que es diu i que inicialment interpretaven la dita o la metàfora en un sentit literal. Altres autors, en canvi, van copsar la dificultat de separar tots dos aspectes, perquè la repetició literal és necessària: si no es repeteix tal com és, es destrueix la metàfora. I la interpretació també és necessària, ja que una base de la metàfora no només és la relació, sinó també la incongruència entre les entitats que es relacionen ⁽¹³⁾. Per exemple, en expressions com «Li surt fum del cap» o «Treu foc pels queixals» hi ha una incongruència entre el *fum* i el *cap* o entre el *foc* i els *queixals*. I encara que els infants estan acostumats a les incongruències, i fins i tot les esperen, aprenen que aquestes expressions s'han d'utilitzar no pas per les seves incongruències. Aprenen que la incongruència té un sentit, que cal buscar una categorització que inclogui ambdues entitats en una altra i que implica una transferència del significat d'una entitat a una altra, com en «En Joan és un lleó».

10. Gentner, D. (1988). Metaphor as structure mapping: The relational shift. *Child Development*, 59, 47–59.
11. Gardner, H. (1974). Metaphor and modalities: how children project polar adjectives onto diverse domains. *Child Development*, 45, 84–91.
12. Croft, W., i Cruse, D. A. (2008). *Lingüística cognitiva*. Madrid: Akal.
13. Cameron, L. (2003). *Metaphor in educational discourse*. Londres-Nueva York: Continuum.

FIGURA 3

Frase feta «Treure foc pels queixals».

Hem comentat que les relacions metafòriques no són poètiques sinó conceptuals o lingüístiques. Però s'expressen només verbalment? Els estudis demostren que no: hi ha metàfores en els gestos, metàfores en combinacions entre gestos i parla, i en altres modalitats, com al còmic o les pel·lícules, ja que la metàfora és multimodal.

3. Gestos i dibuixos: altres modalitats d'expressió

Parlar és una activitat que sovint s'acompanya del moviment de les mans o gestos, que s'expressa amb "accions visibles" tant com amb formes verbals (14; 15; 16; 17; 18). Per tant, no es pot dir que la parla només s'escolti, sinó que també es veu i que es mostra a l'interlocutor (els seus gestos, la seva mirada, les seves expressions), perquè tot és comunicació, en aquest cas, comunicació multimodal.

Segons diversos estudis, els gestos serveixen per a una varietat de funcions en la comunicació oral (14). Alguns gestos són comunicatius –faciliten la comunicació–, mentre que d'altres són més cognitius i ajuden el parlant a formular les expressions. La seva funció cognitiva és evident quan es fa un gest que no sigui necessari, com per exemple quan parlem amb nosaltres mateixos o amb interlocutors que no ens poden veure (per telèfon).

Els estudiosos remarquen que alguns gestos tenen una gran semblança amb el contingut semàntic de la paraula, són els gestos anomenats **icònics**. Els gestos també poden ser indicadors d'alguna cosa en particular, són els gestos anomenats **díctics**. Els gestos estructurals són aquells que s'utilitzen per marcar **parts del discurs** (per exemple, la introducció de nous personatges, un resum de les accions o la introducció de nous temes) i indiquen un nivell «meta» en el discurs o «metanivell» (17). Hi ha altres gestos que també poden contribuir a la **cohesió** del discurs: els parlants acostumen a utilitzar gestos per recordar que s'està parlant del mateix tema. Un altre tipus de gestos són els **metafòrics** i, com en el llenguatge verbal, serveixen per expressar i facilitar la comprensió d'entitats i conceptes del discurs (un exemple de gest metafòric és creuar els dits quan percebem un perill o alguna cosa que ens amenaça).

Els gestos poden tenir una funció **pragmàtica** per explicitar significats que es troben de forma implícita en el discurs (com el dit índex aixecat amunt acompanyant un contingut deòntic, en relació amb la norma), bé per donar la clau d'interpretació del que s'exposa oralment (per exemple, la picada d'ullet per indicar que s'ironitza), bé per donar èmfasi o reforçar el significat verbal (per exemple, el gest amb el dit índex assenyalant una persona acusada), bé per guiar la interpretació (per exemple, el polze i l'índex en contacte mentre la resta de dits estan desplegats amb funció epistèmica, per indicar la rellevància o veracitat del contingut verbal de coneixement) (19; 14).

14. Kendon, A. (2004). *Gesture: Visible Action as Utterance*. UK: Cambridge University Press.
15. Jarque, M. J. (2005). Double mapping in metaphorical expressions of thought and communication in Catalan Sign Language. *Sign Language Studies*, 5 (3), 292-316.
16. Littlemore, J. (2009). *Applying Cognitive Linguistics to Second Language Learning and Teaching*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
17. McNeill, D. (1992). *Hand and mind: what gestures reveal about thought*. Chicago: Chicago University Press.
18. Wilcox, P. P., Jarque, M. J., i Wilcox, S. (2004). Mappings in Conceptual Space: Metonymy, Metaphor, and Iconicity in Two Signed Languages. *Jezikoslovlje*, 4 (1), 139- 156.
19. Kendon, A. 1995. Gestures as illocutionary and discourse structure markers in Southern Italian conversation. *Journal of Pragmatics*, 23 (3), 247-279.

FIGURA 4

Fotograma de la lectura en veu alta: actriu fent gestos.

En el cas de la lectura, a més d'interpretar les paraules del text, els infants se solen ajudar amb la interpretació dels gestos, les il·lustracions, els gràfics i altres elements de la modalitat visual, com la disposició a la pàgina o la tipografia, perquè l'escriptura és lingüística i és visual. És a dir, no hi ha textos purs, siguin orals o escrits, sinó textos compostos i heterogenis ⁽²⁰⁾.

Ara bé, cadascuna de les modalitats pot tenir significat per si mateixa o en relació amb les altres. Les relacions internes i externes entre aquestes modalitats són una qüestió complexa, ja que o bé pot dominar l'una i l'altra servir de suport o bé estar totes dues integrades, en igualtat de condicions.

Tal com hem dit, també la metàfora es pot expressar en la modalitat verbal o visual (a través de gestos o il·lustracions); per exemple: si veiem una fotografia o un dibuix d'algú que es rasca el cap sabem que això significa perplexitat o desconcert; si veiem algú que fa el gest d'agafar les mans d'un altre interpretem que vol dir fer les paus o felicitar una altra persona; si algú aixeca el polze sabem que vol dir OK (assentiment). També pot ser una combinació de les dues modalitats verbal i visual: quan diem «toco ferro» ho acompanyem amb el gest de tocar alguna cosa de ferro a fi que el ritual propiciatori tingui efecte. Es tracta de gestos icònics que tenen un significat metafòric ⁽²¹⁾.

20. Mitchell, W. J. T. (2009/94). *Teoría de la imagen*. Madrid: Akal.
21. Casadei, F. (1996). *Metafora ed espressioni idiomatiche. Uno studio semantico sull'italiano*. Roma: Bulzoni
22. Ortiz, M. J. (2011). La Metàfora Visual Corporeizada: Bases Cognitivas del Discurso Audiovisual. *Zer*, 16, 3057-73.

FIGURA 5

Producció infantil d'un còmic.

Al cinema hi ha nombrosos exemples de significació de la imatge: per exemple, una imatge desenfocada és una metàfora visual de la confusió; una cara a les fosques en contrast amb una altra de perfectament il·luminada expressa un contrast entre intencions «clares» i «fosques»; la deformació d'una cara pot ser la manifestació visual d'una condició alterada ⁽²²⁾.

Al còmic també hi ha significats metafòrics ja esdevinguts convencionals i expressats per les il·lustracions. Per exemple, una persona enfadada sovint és dibuixada amb fum que li surt del cap. En aquesta representació intervenen diferents metàfores conceptuals: «la ira és un fluid calent que surt del cap», «el cap és un contenidor», etc. ^(3; 4). A més, en la mateixa metàfora, una caricatura d'una persona enfadada pot, literalment, explotar o rebentar. Sovint, els infants fan dibuixos que encarnen visualment aquestes metàfores.

Un altre àmbit on les metàfores són molt presents són els anuncis. Gran part del poder de venda d'un anunci depèn de la relació entre el producte i les imatges o paraules que s'hi utilitzen. Per exemple, els cotxes, els perfums o la roba sovint són presentats com a amics de l'usuari, i fins i tot moltes vegades s'arriba a personificar-los. La publicitat pretén provocar en les persones les mateixes actituds i sentiments que s'associen al producte. La sexualitat, el benestar o els diners solen associar-se als productes comercials, i els publicistes presenten models amb actituds d'humanització o personificació cap als cotxes, els perfums, la roba, etc. ⁽⁵⁾

Aquest recorregut per les modalitats serveix per justificar que la metàfora conceptual no és només qüestió de paraules, i molts autors parlen de «metàfores multimodals» ⁽²³⁾. En el cas del conte de *La receita de la Mandràgora*, fem una anàlisi de la utilització de gestos i altres recursos d'expressió (vegeu «Anàlisi dels gestos»), així com una anàlisi de les il·lustracions (vegeu «Anàlisi de les imatges»).

Si els adults (pares o mestres) ajuden amb recursos específics –esmentats arran del conte *La receita de la Mandràgora* sobre expressions metafòriques–, s'afavoreix la categorització. Com hem vist, l'estimulació de les expressions de la semblança pot constituir un primer trampolí per al desenvolupament de les capacitats d'expressions categorials basades en analogies i metàfores.

- 23.** Forceville, C. (2006). Non-verbal and multimodal metaphor in a cognitivist framework: Agendas for research. Dins G. Kristiansen, M. Achard, R. Dirven, i F. Ruiz de Mendoza Ibañez (Eds.), *Cognitive Linguistics: Current Applications and Future Perspectives* (pp.379–402). New York: Mouton de Gruyter.